

ЕКОНОМІКА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Мета статті полягає в неупередженому дослідженні розвитку промисловості Волині та ролі аграрного сектору в економічному житті краю. На основі першоджерел та праць істориків досліджено розвиток економіки Волинської губернії наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. Визначено основні вектори розвитку промисловості краю та роль аграрного сектору в експорті товарів з Волині. З'ясовано ситуацію, яка склалася в економіці регіону під час Першої світової війни.

Ключові слова: Волинь; промисловість; торгівля; аграрний сектор; ремісники.

Досліджувана проблема відображена в ряді наукових праць присвячених історії економічного розвитку України, а саме: в роботах Р. Н. Оксенюка [4], М. М. Москалюка [5], Н. Р. Темірової [9], О. П. Реєнта [14] та інших учених. На основі аналізу першоджерел та наукових праць проаналізовано особливості розвитку економіки Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та визначено основні фактори, які на нього впливали.

Досліджуючи особливості розвитку економіки Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., доцільно зауважити, що, незважаючи на проведення певних реформ, регіон і надалі залишався аграрним. Після відміни у 1861 р. кріпосного права селяни були змушені виплачувати непосильні викупні платежі, що негативно позначалося на веденні їхніх господарств. Ще одним чинником, який впливав на економіку краю, була наявність общинного землеволодіння. Це гальмувало проникнення капіталістичних відносин у село. Чимало поміщиків виявилися нездатними господарювати в нових економічних реаліях, що призвело до їхнього розорення, натомість інші капіталізували свої господарства. Важливу роль великі землевласники Волині відводили будівництву підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, що сприяло збільшенню площ посівів технічних культур.

На зростання промислового потенціалу Волинської губернії позитивно вплинуло будівництво залізниць, яке інтенсивно велося у регіоні наприкінці ХІХ ст. Це не лише полегшило перевезення вантажів за межі

губернії, а й сприяло створенню нових робочих місць. У 1897 р. на залізничному транспорті на Волині працювало понад 3,8 тис. осіб [1, с. 189].

Розширення залізничної інфраструктури дало поштовх до активізації видобутку корисних копалин, а саме: будівельного каміння, граніту, базальту. Частина використовували при будівництві залізничних колій, а пізніше налагодили вивезення значних обсягів за межі губернії. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Волині збільшилася кількість кар'єрів. У 1912 р. функціонувало 72 кар'єри. Хоча переважна більшість із них були дрібними, а роботи велися напівкустарним способом, вартість за рік добутого каміння оцінювалася у 500-2500 руб. на кожному. Але діяли й великі. Так, на Олевському кар'єрі (Овруцький повіт) у 1911 р. добули каменю на 20 тис. руб., у Берестовці (Рівненський повіт) – відповідно на 10 тис. руб. [2, с. 250–251].

Більшість підприємств регіону орієнтувалася на переробку сільськогосподарської продукції. Щодо кількості підприємств, які діяли у губернії, то вона постійно змінювалася. У 1899 р. на Волині функціонувало 1310 фабрик і заводів, якими було виготовлено продукції на суму 25,1 млн руб. – на 6,5 млн руб. більше ніж у 1898 р. [3, с. 17].

Значну частину діючих підприємств Волині було засновано в останньому десятилітті ХІХ ст. Але серед них переважали дрібні, на яких працювало 3–5 робітників. Станом на 1900 р. з функціонуючих у регіоні підпри-

емств лише 269 підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції [4, с. 19–20].

Згідно з даними першого загального все-російського перепису населення у промисловості за винятком працівників залізничного транспорту, було зайнято 25 тис. робітників [1, с. 189], що складало менше 1 % населення губернії.

Серед підприємств регіону найбільшими були 16 цукрових заводів на яких працювало понад 7,4 тис. робітників, вартість виробленої там продукції складала 12,2 млн руб. Значну роль в економіці краю відігравали 6 механічних, 7 фарфорових, 26 заводів з виробництва скла та 51 лісопильний завод. Крім вищеназваних підприємств, на Волині функціонувало 473 млини, в тому числі 68 парових. Ними у 1900 р. було випущено продукції майже на 4 млн руб. Помітну роль в економічному житті краю відігравали 129 олійниць, 24 пивоварні та 20 цегельних заводів [4, с. 20].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії спостерігалися тенденції щодо зростання кількості підприємств, але, як свідчать вищенаведені дані, більшість із них були дрібними, а провідну роль відігравали ті, що займалися переробкою сільськогосподарської продукції.

Найпотужнішими з діючих були цукрові заводи. Адже наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна стала основним центром з вироблення цукру в Російській імперії. Так, коли у 1900 р. з вироблених у держава 48 млн пудів цукру 41 млн пудів, або 85 % виробили заводи, що були на українських землях. Домінування підприємств з України у цьому секторі економіки імперії залишалось стабільним. Так, напередодні Першої світової війни в Україні виробництво цукру-піску становило від 78 до 85,2 %, рафінаду відповідно від 73 до 75,3 % до загального його виробництва в імперії. Станом на 1913 р. в Україні діяли 209 цукрових заводів, на яких працювало 126,3 тис. робітників: у Київській губернії – 78 заводів, Подільській – 52, Харківській – 32, Волинській – 17, Чернігівській – 14, Полтавській – 12 і Херсонській – 4 [5, с. 80–82].

Напередодні Першої світової війни на Волині функціонувало 308 значних підприємств, що перебували під наглядом фабрично-

заводської інспекції, у тому числі 17 цукрових заводах де працювало понад 10,3 тис. осіб. Це складало 40 % робітників, зайнятих у промисловості [6, с. 39–41]. У 1912 р. на 13 цукрових заводах, 3 рафінадних і 1 патоко-рафінадному було зроблено й реалізовано цукру на 13,7 млн руб. [6, с. 45], що відіграло помітну роль у економічному потенціалі губернії.

Досліджуючи розвиток промисловості Волині на початку XX ст., необхідно відзначити, що у краї збереглося домінування підприємств харчової промисловості. Так, у 1911 р. 409 найбільших підприємств регіону випустили продукції на суму понад 40 млн руб., з яких частка харчової промисловості складала понад 30 %. Вагому роль відігравала деревообробна промисловість, яка була представлена 95 значними підприємствами, на яких працювало близько 5,5 тис. робітників. У той період було відкрито 31 новий лісопильний завод. Окрім цих підприємств, функціонувала й значна кількість дрібних, які не знаходилися під наглядом фабрично-заводської інспекції [7, с. 39–40]. Помітну роль у промисловості регіону відігравали 18 заводів з виробництва скла, 10 фарфорових і 10 великих цегельних. На них працювало 5,5 тис. робітників [7, с. 40].

Як бачимо, за перше десятиліття XX ст. на Волині зменшилася кількість скляних заводів, натомість збільшилася кількість фарфорових. Щодо підприємств з випалювання цегли, то крім великих, у багатьох населених пунктах функціонували дрібні цегельні з кількома найманими працівниками. Найбільшим підприємством регіону, що займалося випуском продукції для потреб будівництва, був цементний завод «Волинь» (м. Здолбунів). У 1911 р. на ньому було виготовлено й реалізовано продукції на суму 820 тис. руб. Зросла кількість підприємств, які спеціалізувалися на виробництві паперу і картону. Їх було 16, а кількість робітників, задіяних у цій галузі становила, 1,4 тис. осіб [7, с. 40].

Таким чином, незважаючи на певні позитивні зрушення у розвитку різних галузей промисловості Волині на початку XX ст., провідною залишалися харчова промисловість.

Швидкими темпами розвивалася деревообробна галузь. Це зумовлювалося кількома

факторами: по-перше, наявністю величезних лісових масивів, які становили сировинну базу для неї; по-друге, географічне розташування губернії створювало вигідні умови для експорту продукції чому сприяв розвиток залізничного транспорту.

Аналізуючи стан економіки Волині на початку ХХ ст., варто зауважити, що у документах того періоду про діяльність великих підприємств відзначалося, що «Волинська губернія значно відстає від губерній фабрично-заводського району» [8, с. 22].

Однак у краї почали проглядатися тенденції до поступового зростання кількості великих підприємств, на яких працювало понад 200 осіб. Коли у 1909 р. таких підприємств налічувалося 231, то у 1913 р. – вже 307 [6, с. 39]. Це свідчить, що підприємці інвестували значні капіталовкладення у будівництво нових фабрик і заводів на Волині. Частина з них була у власності давніх аристократичних родів.

Окремі галузі промисловості, традиційні для економіки Волині, задовольняли лише місцеві потреби. Насамперед це стосується металургійного виробництва. У 1882 р. воно концентрувалося на 11 руднях, які давали щорічно 594,5 тис. пудів продукції. У 1895 р. видобуток 8 рудень склав уже 978,6 тис. пудів. Проте цього вистачало лише для роботи кількох місцевих невеликих залізоплавильних заводів з кількістю працюючих 40–100 осіб [9, с. 212]. Але кількість таких підприємств у краї скорочувалася, оскільки частина з них не витримували конкуренції з великими металургійними заводами.

Через відсутність потужної індустрії основу економіки краю становило сільське господарство, яке не лише задовольняло місцеві потреби, але й значну частину сільськогосподарської продукції експортувало. Так, лише у 1908 р. з Волинської губернії було експортовано зернових культур та хмелю на суму 3,7 млн руб., м'яса – 2,7 млн руб., яєць та продуктів птахівництва – 9,7 млн руб., цукру-піску – 946 тис. руб., деревини – 648 тис. руб., інших товарів більш як на 950 тис. руб. Загальна вартість експортованих з Волині товарів становила понад 18 млн руб. У документах того періоду щодо реалізації волинських товарів за межами регіону наголошувалося на тому, що провідну роль у

торгівлі краю відігравали «хліб, ліс, яйця, цукор та хміль», які вивозилися не лише в інші губернії імперії, а й за кордон. Особлива увага зверталася та ту обставину, що і внутрішня, і зовнішня торгівля на Волині знаходилася в «руках євреїв». Найбільшими торговельними центрами Волинської губернії були Житомир, Рівне [10, с. 31–32].

Домінування єврейського капіталу в торгівлі краю пояснюється як наявністю штучно створеної російськими урядами «смуги осілости» для євреїв, куди входила Волинь, так і тим, що представники цієї етнічної групи традиційно займалися цим видом діяльності. Так, у 1903 р. у Луцькому повіті поновили торговельні патенти купців I–III гільдій 28 осіб, за етнічною приналежністю всі євреї [11, арк. 31–46]. У Дубенському повіті станом на 1910 р. більшість купців також були євреї [12, арк. 184–190]. Така ж картина у Рівненському [13, арк. 154] та в інших повітах губернії.

На початку ХХ ст. роль аграрного сектору в економіці ряду губерній України була вирішальною. Середньорічний експорт зернових культур у 1909–1911 рр. становив понад 284 млн пудів, з них до країн Західної, Центральної та Південної Європи і Близького Сходу відправлялося приблизно 173,4 млн пудів. Значні прибутки приносив вивіз яєць та інших продуктів птахівництва. Вартість їх експорту, наприклад, з Подільської та Харківської губерній в окремі роки досягала 12 млн руб. [14, с. 272–273].

Ще одним напрямом, який відігравав важливу роль у розвитку Волині було конярство. У 1908 р. у краї діяв 41 конезавод. Всі вони були у власності великих землевласників. Найбільшим із них володів кн. Сангушко (Заславський повіт), у якому було 207 племінних скакунів [10, с. 25–26]. Значна частина породистих коней реалізовувалася не лише у столиці, а й за кордоном.

Отже, напередодні Першої світової війни в економіці Волині як і в інших губерніях Правобережної України, провідним був аграрний сектор. Окремі галузі тваринництва відігравали провідну роль в експорті товарів. Так, яйця й продукти птахівництва становили понад 50 % експорту з Волині.

Значна частина продукції, яка в той час випускалася на Волині, виготовлялася кустарним способом й використовувалася для мі-

сцевих потреб. Тому вагому роль в економічному житті краю відігравали ремісники. Більшість із них працювали самостійно, лише частина мала кустарні підприємства. Станом на 1900 р. ремеслами у Волинській губернії займалося 78 тис. осіб, включаючи майстрів, робітників та учнів [15, с. 18–19]. Попри зростання кількості промислових підприємств і, як наслідок цього, розорення частини ремісників, чий товари не витримували конкуренції кількість, осіб, які займалися ремеслами, навпаки, зростала. У 1906 р. у Волинській губернії ремеслами займалося понад 95 тис. осіб, включаючи робітників і учнів: у повітових містах понад 22 тис., решта в містечках і селах [16, с. 18]. Щодо їхньої спеціалізації, то станом на 1913 р. на Волині налічувалося 732 майстри-пекарі, в яких працювало 434 робітники й 200 учнів, 3807 шевців, у яких працювало 2004 робітники й 1986 учнів. Подібна ситуація спостерігалася й в інших ремісничих напрямках діяльності [6].

Після початку Першої світової війни економіка України зазнала величезних збитків. Особливо це стосувалося Волині, яка стала спочатку прифронтовою губернією, а впродовж 1915–1916 рр. на її території велися військові дії. Частина ж краю деякий період була навіть окупована австро-угорськими військами. Найбільших втрат зазнав аграрний сектор економіки, адже з початком війни припинився експорт сільськогосподарської продукції.

Гостро постала проблема збуту зернових культур, посилилася конкуренція на внутрішньому ринку. Це призвело до падіння цін на зернові. Так, до війни пуд пшениці у Слов'яносербському повіті коштував 1,25 руб., а на початку війни ціна знизилася до 0,6 руб. У Київській, Волинській та Подільській губерніях пшениця не знаходила збуту за ціною 0,5 руб. за пуд, а в деяких місцевостях знизилася до 0,2 руб. Аналогічна ситуація спостерігалася й на ринку м'яса [14, с. 273–274]. Паралельно з цим ціни на окремі групи товарів поступово зростали. В регіоні чітко проглядалося погіршення економічної ситуації. Частина підприємств Волині, орієнтованих на зовнішні ринки зменшувала обсяги виробництва у зв'язку з неможливістю реалізувати її на внутрішньому.

Ведення сільського господарства ускладнилося через брак робочих рук. Питома вага призваних в армію по відношенню до всієї кількості працездатних чоловіків у Волинській губернії становила 49,9 %, Катеринославській – 34,2 %, Київській – 51,8 %, Полтавській – 49,4 %, Харківській – 49,1 %, Чернігівській – 50,6 % [14, с. 275–276]. Але впродовж 1915–1916 рр. ціни на продукти харчування не лише досягли передвоєнного рівня, але й підвищилися. Так, у 1915 р. у м. Дубно вартість 1 пуда жита становила 1,45–1,5 руб., пшениці 2,15–2,2 руб. [17, арк. 177]. Подібні ціни були і в інших повітових містах регіону.

З метою об'єктивного аналізу рівня життя різних верств населення вважаємо за доцільне з'ясувати заробітну платню різних соціальних груп. Напередодні війни на Волині робітник одержував у середньому 164 руб. на рік [18, с. 40]. У двокласному сільському училищі вчителю платили 360 руб. на рік, а найманому службовцю – 108 руб. [19, арк. 1–4]. Заробітна платня вчителів гімназії була однаковою й залежала від вислуги. Так, вчитель математики у Рівненській гімназії в період евакуації у 1916 р. отримував 973 руб. на рік, а французької мови – 727 руб. на рік. Це безпосередньо залежало від їхньої вислуги [20, арк. 6 зв. 7]. Платня міського архітектора у Рівному становила 480 руб. на рік [21, арк. 3].

Як бачимо, рівень життя різних верств населення напередодні й під час війни різнився. З наведених нами даних найвища заробітна платня була у вчителів гімназії, а найнижча – у службовця училища. Саме тому ускладнення економічної ситуації найболючіше позначилося на найманих робітниках і селянах, адже в зв'язку з призовом до армії чоловіків було значно складніше вести господарство.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалася повільне зростання економіки Волині в якій провідну роль відігравали підприємства з переробки сільськогосподарської продукції та аграрний сектор, значна частина продукції якого експортувалася. На початку Першої світової війни темпи економічного зростання уповільнилися. Припинення експорту сільськогосподарської продукції негативно позначилося на економічній ситуації в краї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. VIII. Волынская губерния. – Спб., 1904. – 281 с.
2. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
3. Обзор Волынской губернии за 1899 год. – Житомир : Житомир : Волынская губернская типография, 1900. – 75 с.
4. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939 рр.) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Каменяр, 1970. – 276 с.
5. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 75–85.
6. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1914. – 106 с.
7. Обзор Волынской губернии за 1911 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1912. – 102 с.
8. Обзор Волынской губернии за 1904 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1905. – 73 с.
9. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 319 с.
10. Обзор Волынской губернии за 1908 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1909. – 74 с.
11. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 775, арк. 31-46.
12. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.), ф. 359, оп. 1, спр. 10, арк. 184–190.
13. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 23, арк. 154.
14. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
15. Статистический обзор Волынской губернии за 1900 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1901. – 160 с.
16. Обзор Волынской губернии за 1906 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1907. – 53 с.
17. Держархів Рівненської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 13, арк. 177.
18. Історія Волині: З найдавніших днів і до наших часів / О. Г. Михайлюк, Р. А. Арцишевський, Н. В. Бурчак. – Львів : Вища школа, 1988. – 238 с.
19. Держархів Рівненської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 20, арк. 1–4.
20. Держархів Рівненської обл., ф. 569, оп. 1, спр. 1, арк. 6 зв. 7.
21. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 29, арк. 3.

Цецик Я. П., Національний університет водного господарства та природопольовання, г. Ровно, Україна

ЭКОНОМИКА ВОЛЫНИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX вв.

На основе первоисточников и трудов историков исследовано развитие экономики Волынской губернии в конце XIX – в начале XX вв. Определены основные векторы развития промышленности края и роль аграрного сектора в экспорте товаров с Волыни. Выяснена ситуация, которая сложилась в экономике региона во время Первой мировой войны.

Ключевые слова: *Волынь; промышленность; торговля; аграрный сектор; ремесленники.*

Tsetsyk J., National University of Water Environmental and Engineering, Rovno, Ukraine

THE ECONOMY OF VOLYN' REGION IN THE LATE XIX- EARLY XX CENTURIES

The article deals with the economic development of Volyn' province of late XIX - early XX century on the basis of primary sources and the works of historians. It was found that agriculture played leading role despite the significant increase in the number of enterprises in the economic life of the region. It is reported that much of companies that operate in Volyn' in the study period were small. Also the important role at industrial development of the land played building railways. This contributed not only to create new jobs, but encouraged the development of mining and timber industries. Much of the production were implemented outside the region. The construction of railways boosted exports from Volyn'. Most of newly built business focused on processing of agricultural products. The largest sugar refineries, which products were not only implemented outside the province, and much of it exported, were the biggest among the companies in this group.

The article draws our attention to that fact that besides its industrial production Volyn' artisans who have been in several times more than employees traditionally played the important role in the economic life of region. At the beginning of the last century in the region continued to persist trend of increase in their number not only in rural areas but also in the province cities.

The agricultural sector played the dominant role in the export of goods from Volyn', much of its production was exported. The same situation at that time was not only in Volyn'. Generally in the early twentieth century, the role of the agricultural sector in the economy of a number of provinces of Ukraine was crucial. The leading role in the export of

Volyn' played: cereals, eggs and poultry products, hops, wood and sugar. Grain of Ukraine at the time exported to Western, Central and Southern Europe and the Middle East.

But after the First World War the economy of Ukraine suffered huge losses. In Volyn' it was complicated not only the cessation of export of agricultural products, it was intensified by the fact that region soon became the scene of warfare. This situation have weakened the economic potential of Volyn', which before the war was insignificant, also influenced by the fact that the part of Volyn' province was occupied by Austro-Hungarian troops for some time.

Key words: *Volyn; industry; trade; agriculture; artisans.*

Рецензенти: *д-р. іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.*

д-р. іст. наук, професор Міронова І. С.

© Цецик Я. П., 2016

Дата надходження статті до редколегії 23.02.2016